

HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ

UOT 82-3.512.162

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞINDA TOLERANTLIQ, MÜLTİKULTURALİZM
VƏ MÜXTƏLİFLİKLƏRİN VƏHDƏTİ İDEYASI**Esmira Hilal qızı Cəfərova***siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**Mingəçevir Dövlət Universiteti***İlham Mabud oğlu Məmmədov***Mingəçevir Dövlət Universiteti***Xülasə**

Məqalə bəşər tarixinin ən möhtəşəm şəxsiyyətlərindən biri olan – mütəfəkkir və şair Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880-ci ildönümünə həsr olunmuşdur. Şairin əsrarəngiz əsərlərində tərənnüm olunan çoxşaxəli multikulturalizm ruhu, olduqca yüksək tolerantlıq və mədəni plüralizm motivləri, mədəni müxtəlifliklərə pozitiv münasibət və əksliklərin mütləq vəhdəti məsələsi məqalənin əsas ideoloji elementlərini təşkil edir. Nizaminin məşhur “Xəmsə”sinə daxil olan bütün poemalar məqalədə özünəməxsus tərzdə, metodiki qaydalara uyğun və ardıcıl şəkildə dərin təhlil olunur. Poemaların sakral mahiyyətində toleranlıqla, müxtəlifliklərə münasibətlə və vəhdəti-vücut ideyası ilə sıx bağlı olan incə və həssas məqamlar multikulturalizm müstəvisinə çıxarılaraq təfsir edilir. Nizami yaradıcılığının ümumbəşəri məzmunu, bütün müxtəlifliklərin Kainat miqyasında ekzistensial və ontoloji əlamətləri, onların mütləq şəkildə Vahidə tabe olması ideyası məqalədə ön plana çəkilir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Xəmsə”, müxtəlifliklərin vəhdədi, multikulturalizm, intolerantlıq, “təmiz lirika”, tolerantlıq, homiletika, mədəni plüralizm

Azərbaycan milli xarakterinin formalaşmasında iştirak edən çoxlu sayda vacib və təbii amillər içərisində multikultural dəyərlərin və yüksək tolerantlıq motivlərinin xüsusi yeri, rolu və əhəmiyyəti var. Həyatverən və sülhyaradan möhtəşəm ideyaların külliyyəti qismində Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərində təzahür edən bu dəyərlər ictimai-fəlsəfi dünyagörüşünün, etik və dini baxışların, ədəbi-bədii əsərlərin, kinematoqrafiyanın, təhsil doktrinalarının və dramaturgiyanın predmetinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən minilliklərin olduqca çətin və sərt sınaqlarından keçib gəlmiş müasir Azərbaycan millətinin antropoloji cizgilərini, mental xüsusiyyətlərini və ruhani dəyərlərini yüksək təşəkküllü tolerantlıq, humanizm, alicənablıq, mərhəmət, yardım etmək arzusu, başqasının dərdinə acımaq hissi, qonaqpərvərlik, çoxrəngliliyə, çoxcəhətliliyə fəvqəladə məhəbbət və rəğbət, vədə sədaqət və vəfadarlıq kimi ümumbəşəri əxlaqi və mənəvi prinsiplər təşkil edir. Hətta müasir Azərbaycan etnik fenomeninin bu xüsusiyyətləri, bəzən ona düşməninə belə kifayət qədər nifrət bəsləməsində “pozitiv maneələr” yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sadalanan yüksək bəşəri dəyərlər insan övladına apriori məxsus olan əlamətlərdir. Lakin bu və ya digər səbəblərdən onlar müstəqil şəkildə təzahür etmir. Dinamik fazaya keçmələri və praktiki əmələ çevrilmələri üçün onlar daim kənar təsirlərə ehtiyac duyur. Çünki insana apriori olaraq, “eqoizm” adlanan daha bir əlamət xasdır ki, o, mərhəmət, filantropiya, şəfqət, ontoloji plüralizm kimi əlamətlərdən və keyfiyyətlərdən daha inadkar faktor hesab olunur. O, fərdin ruhani təbiətinin həssas çalarlarını, bütün ictimai və individual kuralları üstələməyə qadir olan əbədi və ölməz potensialdır. Bu batil konfrontasiya xeyir və şər antinomiyası qismində bəşər tarixinin dəyişməz məzmununu, planetar tarixin ssenarisini və insan taleyinin süjet xəttini təşkil edir. Bütün müqəddəs dini kitablardan tutmuş müasir dünya kinematoqrafiyasının çeşidli

məhsullarına qədər ilahi və bəşəri yaradıcılıq məhz bu süjetin üzərində qurulub. Səməvi hikmətdən nur almış nəbilərin, rəsulların, müqəddəslərin bəşəriyyətə çatdırdıqları kəlam və kitablarda, fəvqəladə idraki qabiliyyət sahiblərinin – müdriklərin və filosofların fərdi dünya baxışlarının məhsulu olan fəlsəfi təlimlərdə, dünyanın təsvirini, Kainatın sakral əlamətlərini, ilahi və bəşəri həqiqətləri spesifik rakursdan görərək dərk edən yazıçıların və şairlərin əsərlərində bu süjetin müxtəlif variasiyaları əks olunur. Onların hamısında xeyir və şərin, pis və yaxşının, qaranlıq və işıqın, müharibə və sülhün, cahil və kamilin, xrist və antixristin, rəsul və dəccalın barışmaz mücadiləsindən bəhs edilir. Lakin həmin mücadilədə, fəqət, hadisələr həmişə xoşbəxt sonluqla bitmir. Bununla belə, bəşəriyyətin fəal və yaradıcı ruhu, onun ümidi, iradəsi, mənəviyyəti, inancı, imanı, nəhayət, gələcəyə optimist baxışları ümumbəşəri ssenaridə haqqın, ədalətin, həqiqətin və pozitivin üzərində köklənib. Həyatın davamlı və əbədi olması ilahi həqiqətləri çox yüksək tərzdə dərk edən, əqli, istedadı, intuisiyası və fəvqəladə intellekti sayəsində insanlara pozitiv enerji bəxş edən, haqqın, ədalətin və insana məhəbbətin yenilməz ideal, ali və son məqsəd olmasını, fərdi və kollektiv eqoizmə qalib gəlməyin, mərhəmətin, tolerantlığın, insani məhəbbətin və ilahi eşqin mütləq təntənəsinə nail olmağın necə vacib həyati akt və bəşəri missiya olmasını insana yüksək ustalıqla çatdırmağı bacaran, onu dərindən düşünməyə, tövbə etməyə, şəxsi baxışlarında, dünyagörüşündə və həyat kredosunda korrektivlər, köklü dəyişikliklər, hətta inqilab etməyə, onu aqlamağa, gülməyə, sevinməyə, sevməyə, nifrət etməyə vadar edən dahi insanların – sözün əsl mənasında, dühaların sayəsində mümkün olur. Məhz bu insanların həqiqət, məhəbbət və insanlıq naminə çıxardıqları hökm və qərarlar pozitiv və mütərəqqi düşünüən insan iradəsini, onun daim əbədiyyətə can atan ruhunu yenilməz edir. Bu çür insanlar konkret bir xalqın və toplumun nümayəndələri olsalar da, onların planetar miqyasda düşüncələri, bütün bəşəriyyətin tale yükünü öz çiyinlərində daşımaları, ilahi və insani həqiqətləri sözün, şeirin, kəlamın dili ilə ən bəsit və cahil idraklara belə çatdırma bilmələri, onlara “dünya adamı”, “ümumbəşəri sərvət”, “dünya vətəndaşı” kimi epitetlər qazandırır [5, s.106-116]. Belə möhtəşəm şəxsiyyətlərdən biri də Azərbaycan xalqının dahi oğlu, 2021-ci ildə anadan olmasının 880-ci ildönümü qeyd edilən Şeyx Nizami Gəncəvidir (1141-1209). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 05 yanvar 2021-ci il tarixli Qərarı ilə 2021-ci il “Nizami Gəncəvi ili” elan olunmuşdur.

Bəşəriyyətin əzəli və əbədi dəyərlərdən, sonsuz ilahi məhəbbətdən və insani mərhəmətdən qurulmuş möhtəşəm sütunlarından biri də məhz Böyük Nizami dühasına söykənir. Nizami Gəncəvi Azərbaycan xalqının qürur mənbəyi, tarixdə misli bərabəri olmayan kəlam ustası, dünya xalqlarının dillərində əzbər olan və söz sənətinin inciləri sayılan ölməz poemalar yaratmış, öz həyat fəlsəfəsi ilə “Şeyx” məqamına ucalmış, əməlləri ilə insanlığın əbədi heykəlini yaratmış bir şəxsiyyətdir. O, bütün zamanlar üçün aktualdır. O, Cahanın ən yüksək əyarlə ölçülən incisidir. Nizami dühası, bu dühanın bəhrəsi olan ölməz əsərlər dinindən, dilindən, əqidəsindən və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər insana tanrı həqiqətlərinin daşıyıcısı, vəhdəti-vucudun vacib zərrəsi olmasını israrla aşılayır, “ümumbəşəri konstitusiyanın” müddəalarını ona izah edir, öz şəxsi eqosuna qalib gəlməyi, Allahı, insanı, tanrı qüdrətinin, ilahi yaradıcılığın nəticəsi olan bütün mövcudatı sevməyi öyrədir. Nizami özündən əvvəl gələn pozitiv dəyərlərə hörmətlə yanaşır, oğlunun timsalında bütün gənclərə keçmişin mədəni irsini dərindən mənimsəməyi tövsiyə edir [9].

Dahi Nizami ilahi və insani məhəbbəti, tolerantlığı və multikultural dəyərləri öz möhtəşəm “Xəmsə”sində (fars. Pənc gənc – “Beş daş-qaş”) daha dərin məzmunla və yüksək ustalıqla təqdim edir. Şairin yaradıcılığında qədim yunan mədəniyyətinin – antik elmin, fəlsəfənin, incəsənətin və ruhani passionarlığın möhtəşəm nailiyyətləri, həmçinin Şərq və müsəlman ictimai-fəlsəfi fikrinin ən dəyərli nümunələri “təmiz lirika”nın dili ilə tərənnüm olunur. Nizaminin “təmiz lirikası” insanın sirli aləmini, sakral düşüncələrini, psixoloji halətini, tanrıya və bəşəriyyətə olan ülvi məhəbbətini, həmçinin özgə, şəxsi və kollektiv təəssüratları, bilavasitə hiss və duyğuların dili ilə təsvir edir. Bu elə bir poetik ustalıqdır ki, o, hətta intuitiv tərzdə heyvanların, bitkilərin və cansız əşyaların “daxili aləminə” nüfuz edərək “onların dili ilə” danışmağı bacarır. Nizaminin “təmiz lirikası” üçün zaman-məkan məhdudiyəti yoxdur. O, həm keçmişə qayıdaraq haqqın dərğahına köçmüş ruhları, daşlara,

kağızlara və yaddaşlara yazılmış hadisələri canlandırmağı, həm də gələcəyə gedərək, hipotetik tarixinin əsrarəngiz konstruksiyasını yaratmağı bacarır. Yüksək təşəkküllü intuisiya, qabaqgörənlik və ekstrapolyasiya imkanları, insan qəlbinin dərinliklərinə nüfuz etmək, insan psixologiyasının ən incə məqamlarını duymaq, canlı və cansız təbiətin bir zərrəsinə çevrilərək, onlarla vəhdətdə olmaq, onların sirli dünyasını içəridən təsvir etmək istedadı, fəvqəladə intellekt və erudisiya, tanrı dərğahına aparan həqiqət yolunu dəqiq müəyyən etmək, öz dühası ilə hələ sağlığında “Cənnət qapısının açarlarını” qazanmaq, – budur Nizami qüdrətinin misilsiz əlamətləri. Dahi şairin “təmiz lirikası” müqəddəs nitqin və ilahi vəhyələrin bir zərrəsidir. O, əbədi sülhə, əminamanlığa, bəşəri ədalətə, dürüstlüyə, tanrı eşqinə, ülvə məhəbbətə (platonik məhəbbətə), humanizmə və qlobal səadətə çağırışdır. Məhz bu səbəbdən Böyük Nizami konkret bir zamana, konkret bir topluma deyil, bütün zamanlara və bəşəriyyətə məxsusdur. Məhz bu səbəbdən tarix və zaman ona “dahi”, “ölməz” və “Şeyx” kimi böyük titullar vermişdir.

Nizami Gəncəvinin 1173-1176-cı illərdə yazdığı və Ərsincan hakimi Fəxrəddin Bəhram şah (1155-1218) həsr etdiyi “Sirlər xəzinəsi” (fars. Məhsən əl-Əsrar – Nizami “Xəmsə”sində ilk poema, məsnəvi üslubunda yazılmışdır) poemasında homiletika (qəd. yun. homiletikos – ağıllı söhbət etmək sənəti) və ya nəsihət üslubunda insanlar ədalətə, təmizliyə, birliyə, ilahi və bəşəri məhəbbətə çağırılır, sufiliyin əsas prinsiplərindən biri olan mükəmməl nitqin vacibliyi ön plana çəkilir [4]. Girişdən və 20 başlıqdan ibarət olan “Sirlər xəzinəsi” poemasında hər növbəti homiletika, əsərin əvvəlki başlığında bəhs edilən olaydan hasil edilmiş mahiyyətlə bağlılığı ifadə edir. Bu yerindən və şəraitindən asılı olmayaraq dünyada cərəyan edən bütün hadisələrin üzvi bağlılığına işarədir. Nizami bu poemada homiletikalardan hamısını hədislərlə illüstrasiya edir və bununla da onlara daha dərin ruhani məzmun, bir ibrət dərsi və əxlaqi yük qatır. Hər homiletikanı Nizami apostrofla (qəd. yun. ἀποστροφή – dönüş – nitqdə nida məzmunlu ritorik fiqur və ya üsul, bu zaman şair real, yaxud təsəvvür olunan şəxsə, bəzi hallarda özünə, bəzən də abstrakt anlayışlara, predmetlərə və ya keyfiyyətlərə müraciət edir), yaxud matabazislə (qəd. yun. μετάβασις – keçid) başa çatdırır. Bununla da şairin təqdim etdiyi əsərin təkcə poeziyanın zənginləşməsi naminə deyil, həm də didaktik (qəd. yun. διδακτικός – “əldə edən”, yaxud “nail olan” – pedaqogikanın və təhsil nəzəriyyəsinin xüsusi bölməsidir. Bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi, əqidə və amalların konstruksiyası ilə məşğul olur) məqsədlər və həyat dərsi üçün yazıldığı vurğulanır. Belə məlum olur ki, “təmiz lirika” qismində təzahür edən Nizami poeziyası cəmiyyətin yüksək təbəqəsinin və yaxud saray əhlinin kaprizlərini, onların “estetik-mənəvi tələbatlarını” ödəməyə, onlara zövq verməyə, onları feyziyab etməyə və əyləndirməyə hesablanmış kəlamların külliyyatı deyil. O, etik və estetik hisslərin təbliği ilə kifayətlənmir. Onun əsas məqsədi insanlarda ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan yüksək əqidə formalaşdırmaqdır. Məhz bu spesifik cəhətinə görə təsadüflərdən və vulqarlıqdan tamamilə uzaq olan Nizami şəri zamanın bütün sınaqlarını, keşməkeşlərini dəf edərək, nəinki sağ qalıb, hətta ümumbəşəri intellektin yüksəlişi ilə müşayiət olunan hər yeni tarixi dövrdə yüksək əxlaqi-mənəvi zərurətə, ruhani tələbatə və həyat fəlsəfəsinə çevrilib.

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasında asketizm, mistika, tolerantlıq, müxtəlifliklərin əksliyi və vəhdəti kimi əbədi ideyalar sintez təşkil edir. Bununla da şair yaşadığı dövrdə saray əhlinin zövqü ilə diqtə edilən zadəgan ədəbiyyatının bütün ənənəvi məhdudiyyətlərini aşıb keçir. Nizami müasiri, bütün əsərlərində vəhdəti-vücut ideyasını tərənnüm edən şair Əttarla (Şeyx Fəriəddin Əbu Həmid Məhəmməd ibn İbrahim Əttar (əcəzaçı) – 1145-1221, – sufi şairi) birlikdə [6] hələ əsas sufi şairi Sənai (Əbül Məcid Mahmud ibn Adam Sənai – 1081-1141) tərəfindən qoyulmuş [7] didaktik-fəlsəfi janrın möhtəşəm nümunələrini yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami “Sirlər xəzinəsi”ni məhz Sənainin “Həqiqət bağı” poemasının süjetindən ruhlanaraq qələmə almışdı. Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” poemasında ümumbəşəri dəyərlərə söykənən və daim arzu olunan ideal həyat tərzini, Allahın yaratdığı bütün mövcudata hörmətdə və mərhəmətdə təzahür edən Kainat miqyaslı ruhani missiyanı, insanın fərdi və ictimai təyinatını, nəhayət adil hökmdar obrazını tərənnüm edir. Poemanın Adəmin yaranışına həsr olunmuş ilk homiletikasında tanrı yaradıcılığının möhtəşəm

məhsulu kimi insanın Yer üzərində qlobal missiyasının əlamətləri vurğulanır. İkinci və üçüncü homiletikalarda isə şair ədalətin rəyyətdən tutmuş hökmdara qədər hamı tərəfindən qorunmasının vacibliyini vurğulayır və ədalətsizliyin cəmiyyətlərdə hansı ciddi fəsadlar törətməsini təsvir edir. Sonrakı 17 homiletikanın, demək olar ki, hamısında müxtəlif etik və fəlsəfi suallarla yanaşı insanın başqasına, fərqli mövcudluq formalarına yüksək tolerant münasibəti, mərhəməti, “fərqli formalara” və “müxtəlif rənglərə” hörməti ön plana çəkilir. Allaha və onun yaratdıqlarına sonsuz məhəbbəti Nizami bülbülün gülə olan mistik məhəbbəti nümunəsində tərənnüm edir və onu insan qəlbinin ilahi həqiqətə can atması kimi təfsir edir [12, s.79]. Nizami “Sirlər xəzinəsi” ilə yanaşı bütün poemalarında sadə insanı, onun hisslərini, qayğılarını və arzularını tərənnüm etməklə yanaşı monarxiya idarəçilik formasına əsaslanan ənənəvi hakimiyyət institutunun fəvqəladə vacibliyinə də təsdiq edir. Şair hesab edir ki, məhz cəmiyyətin inteqral, ruhani və müqəddəs hissəsi kimi monarxiya özünün nüfuz və qüdrət atributları ilə birlikdə bütün əxlaqi-mədəni, dini-ruhani, etik-psixoloji və etnik-siyasi müxtəliflikləri vahid bir ideya ətrafında birləşdirməyə qadirdir. Təsadüfi deyildir ki, saray həyatından, yüksək cəmiyyətin intriqaqlarından daim uzaq duran Nizami bütün əsərlərini ayrı-ayrı hökmdarlara həsr edir və bununla da onlara ədalətə, mərhəmətə və alicənablığa çağırış mesajı ünvanlayırdı.

1176-1191-ci illərdə yazılmış və Səlcuq sultanı II Toğrul (1131-1135), Cahan Pəhləvana (1175-1186) və Qızıl Arslana (1186-1191) həsr olunmuş “Xosrov və Şirin” poeması, ilk baxışdan ənənəvi məhəbbət üçbucağı təsiri bağışlasa da, süjet və məzmun baxımından əsər, ümumi cizgilərdə tolerantlığın və multikultural dəyərlərin nümayişi kimi təzahür edir. İnsan məhəbbətinin bütün dini, əxlaqi, sosial-mədəni, etnik-mənəvi özəllikləri, formal məhdudiyyətləri aşaraq saf və təmiz insani münasibətlərdə təzahür etməsi isə poemanın aparıcı motivlərindən biri kimi ortaya çıxır. Poemada personajların Sasani hökmdarı atəşpərəst (zərdüş) II Xosrov Pərviz (591-628), Bizans şahzadəsi - xristian Məryəm, Alban-xristian şahzadəsi Şirin (qədim mənbələrdə Şirin xristianlığı qəbul etmiş arameylərin şahzadəsi kimi təqdim olunurdu), İran türklərinin nümayəndəsi, azərbaycanlı Fərhad olması Nizaminin yüksək multimədəni və tolerant dünyagörüşünü təsdiq edən sübutdur [13].

1188-ci ildə qələmə alınmış və Şirvanşah I Axsitana (1160-1197) həsr olunmuş “Leyli və Məcnun” poemasında Nizami Vilyam Şekspirdən (1564-1616) dörd əsr əvvəl tolerantlığın və özgə dəyərlərə yüksək pozitiv münasibətin israrla qəbul edilməməsinin, intolerantlığın az qala ictimai normaya çevrilməsinin hansı faciələrə səbəb olmasını iki ərəb ailəsi arasında olan münasibətlərdə, bu ailələrin övladlarının (Leyli əl-Amiriyyənin və Qeys ibn əl-Müləvvah ibn Müzahimin - Məcnun - 645-688) platonik, lakin faciə ilə bitən ülvə məhəbbətində yüksək təşəkküllü poetik üsulla təqdim etmişdir [8]. Qeyd etmək lazımdır ki, Leyli və Məcnun süjetinə həm Nizamiyə qədər, həm də ondan sonra dəfələrlə müraciət edilmiş, onların içərisində ən möhtəşəmi isə dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuliyə məxsus “Leyli və Məcnun” poeması olmuşdur [10, s.85].

1197-ci ildə yazılmış və Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslana həsr olunmuş “Yeddi gözəl” (fars. “Həftə peykər”) poemasında Nizami dünyanın müxtəlif xalqlarını (hind, çin, bizans, türk (xarəzm), slavyan, məqrib, fars) təmsil edən şahzadələrin füsunkar obrazında, əslində mədəni plüralizmi, ümumbəşəri mədəniyyətin çoxçeşidliliyini, onların hər birinin özünəməxsusluğunu və təkrarolunmaz gözəlliyini tərif edir [1, s.120-121]. Gənc Bəhram Gurun ərəb hökmdarı Nomanın Karnak adlanan sarayında yeddi şahzadənin portretini görərək onlara aşiq olması, əslində, gələcək hökmdarın həmin gözəllərin təmsil etdikləri mədəniyyətlərə vurğunluğunun ifadəsidir. Bununla da Nizami çeşidli mədəniyyətlərin valehedici əsrarəngizliyini, onların bəşər tarixi və mədəniyyəti üçün zəruri olmasını açıb göstərir və iddia edir ki, onların hər biri həyat zəncirində vacib bir həlqədir. Onlardan biri olmadıqda dərhal dünyanın nizamı və bütövlüyü də pozular. Onların hər biri ümumbəşəri mədəniyyətin mökkəm sütunlarını təşkil edir, dünyaya sonsuz möcüzələr gətirir. Bəhram Gurun (Sasani padşahı V Bəhram Gur - 420-439) hökmdar olandan sonra yeddi şahzadə ilə evlənməsi, hər birinə möhtəşəm saraylar inşa etdirməsi, onların müdrik hekayələrini bir-bir dinləməsi, bütün mədəniyyətlərin hər birinin ayrılıqda çox yüksək ilahi dəyər kəsb etməsinə işarə kimi qiymətləndirilir və onların hər birinin öyrənilməsinə çağırış kimi səslənir [11]. Poemada ifadə

olunan mədəni plüralizm, multikulturallıq, müxtəlif rənglərə və çalarlara dərin hörmət və böyük məhəbbət əsərin adında da ifadə olunmuşdur. Artıq şair əsərinə bu adı qoymaqla dünyanın təkrəngli, mono mahiyyətli olmasından imtina edir. “Tək”, “mono”, “əvəzolunmaz” və “təkrarolunmaz” kimi anlayışları və ifadələri isə Nizami yalnız “Yaradana” aid edir. Onun yaratdığı mövcudatın çoxçeşidli və çoxrəngli olmasını insan həyatının mənası kimi təqdim edən şair bu poemanı məhz “Yeddi portret”, “Yeddi kümbəz” və yaxud “Yeddi gözəl” adlandırmaqla əsərin məzmununda oxucuya təqdim edəcəyi metafora haqqında sanki əvvəlcədən xəbərdarlıq edir. O, oxucusunun diqqətini xüsusi təntənə ilə təqdim etdiyi “divaların” (lat. divus - ilahi gözəllik) misilsiz bioloji və cismani keyfiyyətlərindən ayıraraq, onların tərənnüm etdikləri mədəniyyətlərə yönəltməklə, bir növ onun idrak aparatını əyləncəyə deyil, ağır intellektual təzyiqa, ciddi analitik-fəlsəfi çalışmalara hazırlayır [3].

Xəfif üslubunda yazılmış “Yeddi gözəl” poemasının hər sətirində (5136 beyt) Nizami “qızıl orta” qaydasına sözsüz və şərtsiz əməl edir. Şair gedonizmi və şəhvəti həyat nərdivanının ən aşağı pilləsində yerləşdirir. O iddia edir ki, həyatdan fiziki zövq almaq o vaxt səməyə gətirə bilər ki, o, sadəliklə, xeyirxahlıqla və xoş niyyətlə bağlı olsun [12, s.79].

Nizami divalar üçün çeşidli arxitektura üslubunda inşa etdirdiyi müxtəlif rəngli saraylara qədim əsatirlərdən götürülmüş planetlərin adlarını verməklə bütün mövcudatın müxtəlifliklər üzərində bərqərar olması ideyasını Kainatın və Kəhkəşanın hüdudsuzluğu müstəvisinə çıxarır, bununla da müxtəlifliklərin kosmik vəhdətinin, plüralizm üzərində qurulmuş əbədi dünya nizamının möhtəşəm təsvirini yaratmağa çalışır. Nizami Orta əsrlər müsəlman Şərqində “müqəddəslik” statusu qazanmış “yeddi” rəqəminin (islam kosmologiyasına görə Yer yeddi planetin – Ay, Merkuri, Venera, Günəş, Mars, Yupiter və Saturnun mərkəzində yerləşirdi) sakral mahiyyətinə yeni mistik və kosmoloji məzmun qatır və hesab edir ki, bu sakrallığı düzgün dərk etmək yolu riyazi və həndəsi əməllərdən, həmçinin musiqidən keçir. Məhz rəqəmlər Kainatın çeşidli elementləri və komponentləri arasında qırılmaz əlaqəni müəyyən etməyə qadirdir. Yalnız rəqəmlərin mistik məzmunu ilə müxtəliflik (çoxluq) birliyə, təzad harmoniyaya çevrilir. Nizami Gəncəvi bu səmavi harmoniyanı Yer həyatına endirir və hər planetə uyğun olaraq, müxtəlif rəngli yeddi sarayı, hər sarayda müvafiq rəngdə libaslar geyinmiş yeddi şəhzadəni təqdim etməklə yerdə baş verən qlobal dəyişikliklərin planetlərlə əlaqəsini, Kainatın sarsılmaz bütövlük olmasını, səmavi nizamın və harmoniyanın insan həyatına, onun hissələrinə, duyğularına, əhval-ruhiyyəsinə və dünyagörüşünə necə həlledici təsir göstərməsini açıb göstərir. Bəhram Gurun müxtəlif saraylarda həftənin çeşidli günlərində divalara qonaq olmasını, onlardan müxtəlif məzmunlu, fərqli əhval-ruhiyyə yaradan hekayələr eşitməsini Nizami insan qəlbinin qaranlıqdan işığa mistik yol keçməsi kimi qiymətləndirir. Bununla da oxucunun diqqətinə çatdırır ki, insan müxtəlif psixoloji halətləri yaşayaraq, müxtəlif sınaqlardan keçərək, çeşidli dəyərləri və rəngləri dərk edərək ilahi həqiqətlərə qovuşa bilər. Bu mistik yolu qət edən və özündə fantasmaqorik dəyişikliklər hiss edən hökmdar sonda özünün əsl təyinatını, təbii mahiyyətini dərk edir və çox yüksək ruhani keyfiyyətlər qazanır. Məhz bu mistik-psixoloji sınaq və fantasmaqorik dəyişikliklər Bəhram Guru yüngül təbiətli, qayğısız və şəhvətin əsiri olan ədalətsiz bir fərdiyyətdən zorakılığa və özbaşınalığa qəti müharibə elan etmiş aqil və adil hökmdara çevirir. Məmləkətdə ədaləti və əmin-amanlığı bərqərar etdikdən sonra Bəhram Gurun ova çıxması və dərin mağarada qeyb olması isə hökmdarın bütün xeyirxah əməllərinə görə əbədiyyətə qovuşması kimi interpretasiya oluna bilər.

Divaların məxsus olduğu ölkələri və xalqları (*Hindistan* – Qara rəng – Saturn, *Türkiстан* və yaxud Çin – Sarı rəng – Günəş, *Xarəzm* – yaşıl rəng - Ay, *Sakaliba* – slavyan elləri – Qırmızı – Mars, *Məqrib* – Afrika – firuzə rəngi – yaşıl və mavi rənglərin qarışığı – Merkuri, *Rum* (Bizans) – sandal rəngi – sandal ağacının qabığından alınan spesifik qırmızı rəng – Yupiter, *İran* – ağ rəng – Venera) seçərkən və onları müvafiq planetlərə və rənglərə uyğunlaşdırarkən Nizami ənənəvi qanunauyğunluğa qəti şəkildə riayət edir. Belə məlum olur ki, şair hansı ölkənin, hansı xalqın, hansı mədəniyyətin hansı planetlə, hansı rənglərlə və rəmzlərlə assosiasiya olunmasını tam dəqiqliyi ilə bilir. Bu dahi Nizamının necə bir möhtəşəm intellektə, misilsiz dünyagörüşünə və ensiklopedik

biliklərə sahib olmasından, onun müxtəlif mədəniyyətlərə, rənglərə və özəlliklərə böyük məhəbbətindən xəbər verir. Səlcuq türklərinin dövründə yüksək mədəni səviyyəyə çatmış İrani şair dünyanın mərkəzi adlandırır [2].

Nizami Gəncəvinin 1194-1202-ci illərdə qələmə aldığı və Əhər hakimi Nüsəddin Biskin Məhəmmədə (1135-1231) həsr etdiyi sonuncu poeması olan “İsgəndərnamə”də multikultural ideyalar qədim dünyanın məşhur sərkərdələrindən biri olan Makedoniyalı İsgəndərin (e.ə. 356-323) və onun siyasi “opponentlərinin” dili ilə təqdim edilir. Poemada Sokratın, Platonun, Aristotelin möhtəşəm fəlsəfi ideyaları və hind müdriklərinin dərsəri, həmçinin çeşidli məzmununda novellalar əks olunmuşdur. Böyük İsgəndərin Şimal səyahəti çərçivəsində Nizami yoxsulluğun, istismarın, riyakarlığın, şərin və hər hansı münafişənin olmadığı, insanlar arasında yüksək humanist və tolerant münasibətlərin olduğu ümumi rifah cəmiyyətini (utopiya) təsvir edir. İsgəndərnamənin I hissəsi “Şərəfnamədə” qəddar döyüşçü, məğlubedilməz sərkərdə, daim birinciliyə can atan, şərəf, şöhrət, şan və sərvət dalınca qaçan “supereqo” kimi təqdim olunmuş İsgəndər, poemanın II hissəsi “İqbalnamədə” müharibənin və münafişənin mənasız, şöhrətin və sərvətin keçici, həyatın əsl mənasının sülhdə, əmin-amanlıqda, dialoqda və qarşılıqlı anlaşmada olması qənaətinə gəlmiş müdrik kimi tərənnüm olunur.

“İqbalnamə”də bəşər tarixinin böyük şəxsiyyətlərindən biri olan Makedoniyalı İsgəndərin tarixi obrazını tamamilə fərqli cizgilərdə təqdim edən Nizami dünyagörmüş gənc sərkərdəni qədim dünyanın misilsiz dühaları ilə bir araya gətirir. Hətta müəyyən məqamda şair qəhrəmanın peyğəmbər statusuna layiq olmasını da vurğulayır. Bundan sonra şair qəhrəmanını artıq dünyanı qılınıc ilə deyil, həqiqət çarçısı qismində müdrikliyi və intellekti ilə fəth etməsi üçün yenidən səfərə göndərir. Nizaminin qəhrəmanını nəbilik və ya peyğəmbərlik kürsüsünə layiq görməsi də təsadüfi deyil. Tarixi faktdır ki, İsgəndər bəşər tarixinin ən möhtəşəm dühalarından biri sayılan Aristotelin (e.ə. 384-322) şagirdi olub. “Peripatetizm” kimi tanınan Aristotel fəlsəfəsi isə islam ideologiyası ilə üst-üstə düşür. Nizaminin yaşadığı dövrdə artıq “Şərq peripatetizmi” adı ilə tanınan dini-fəlsəfi ideyalar Quran həqiqətləri qədər təqdir olunurdu. Beləliklə, Nizami İsgəndərin müstəbid, zorakı və bestiya kimi məşhurlaşmış brutal obrazını təsvir edərkən, Aristotel dühasından transformasiya olunmuş ruhani dəyərləri də vurğulayır və qeyd edir ki, əgər İsgəndər peripatetizmi əlində rəhbər tutub Şərqə qılınıc ilə deyil, sülhlə gəlsəydi, bəlkə də tarixdə nəbi kimi qalardı.

“İqbalnamədə” də Nizami “yeddi” rəqəminin sakral mahiyyətini ön plana çəkir və yeddi müdrikin adından dünyanın yaranışı haqqında yeddi fərqli versiyanı təqdim edir. Bu isə artıq şairin ekzistensiya ilə bağlı olan plüralist baxışlarının və çoxcəhətli fəlsəfi dünyagörüşünün ifadəsidir. Əsərin sonunda həm İsgəndərin, həm də onun həmsöhbətləri olan yeddi müdrikin dünyadan köçməsinin detalları ilə təsvirinə gəldikdə, bu ibrətamiz final nöqtəsidir. Bununla şair həyatın fani və yalnız xeyirxah əməlin əbədiyyətin qarantı olmasına işarə edir. Bundan sonra şair alleqorik tərzdə pərdəni bağlayaraq oxucunu öz düşüncələri ilə təkbətək buraxır.

Nizami dühasının ərsəyə gətirdiyi ölməz əsərlər neçə-neçə nəsilləri yaradıcılığa, insanlığa, sevməyə, sevlməyə, həqiqət və məhəbbət naminə böyük qurbanlar verməyə, ilahi eşqin mənasını və əhəmiyyətini dərk etməyə ruhlandırır və bu gün də ruhlandırır. Hər kəlməsində əzəli və əbədi dəyərləri tərənnüm edən dahi Nizami səkkiz əsrdən artıq bir dövr ərzində insan qəlbinə və zəkasına hakim kəsilib və nə qədər ki, dünya duracaq, nə qədər ki, ümumbəşəri dəyərlər varlığın məzmunu, bəşəri konstitusiyanın predmeti olacaq, Nizami ideyaları, Nizami ruhu, Nizami dühası da yaşayacaq və insan nəslini yaşamağa, yaratmağa və sevməyə ruhlandıracaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan multikulturalizmi: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: BBMM, 2017, 416 s.
2. Gəncəvi, Nizami. Yeddi Gözəl. farscadan tərcümə: Məmməd Rahim, elmi redaktor: Xəlil Yusifli, - Bakı: Lider nəş., 2004. - 337 s.
3. Hacıyev A.N., Cəfərova E.H., Məmmədov İ.M. Multikulturalizmə giriş: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2018. 378 s.

4. Hüseynov X. Nizaminin "Sirlər xəzinəsi". Bakı: Elm, 1983. 132 s.
5. Мамедов Д.М. О некоторых спорных вопросах относительно национальности и родины Низами Гянджеви // «Вестник» Санкт-Петербургского ун-та, серия 13, №1, Санкт-Петербург, 2010, 125 с.
6. Агтар, В.О. Бобровников, М.Л.Рейснер // Анкилоз-Банка. М.: Большая российская энциклопедия, 2005, с.484
7. Литература Востока в средние века (тексты) / Под ред. Н.Сазановой. М.: изд-во МГУ «Сиринь», 1996, с.59-64
8. Низами Гянджеви. Хамса. Лейли и Меджнун. К 840-летию Низами Гянджеви / Перевод с фарси, предисловие и комментарии Рустама Алиева. Баку: Элм, 1981, с.8
9. Ali Asghar Seyed Gohrab (Jun 2003). Layli and Majnun: Love, Madness and Mystic Longing. Brill Studies in Middle Eastern literature, 276 p.
10. Charles van der Leeuw. Azerbaijan: A Quest for Identity (A short history). Palgrave Macmillan, 2000, 256 p.
11. François de Blois. Haft Peykar // Encyclopaedia Iranica, 2002, Vol. XI, pp.522-524
12. Nizami Gandjawi (англ.) // The Encyclopaedia of Islam / Edited by C.E.Bosworth, E. van Donzel and W.P.Heinrichs and G.Lecomte. Leiden, 1995, Vol. VIII, p.79
14. Paola Orsati. Kosrow o Sirin // Encyclopaedia Iranica, 2006, Vol. XI, pp.522-524

E. H. Jafarova

*Doctor of Philosophy in Political Science, Associate Professor
Mingachevir State University*

İ. M. Mammadov

Mingachevir State University

The idea of unity of tolerance, multiculturalism and diversity in Nizami Ganjavi's work

Abstract

The article is dedicated to the 880th anniversary of the birth one of the greatest personalities of human history - the great poet and thinker Nizami Ganjavi. The all-encompassing spirit of multiculturalism, the motives of high tolerance and cultural pluralism, as well as the problems of the natural attitude to cultural diversity and the absolute unity of opposites, sung in the poet's magnificent works are the main ideological elements of the article. In the article, each poem of the great Nizami, included in the famous "Khamsa" in a peculiar style, in accordance with the methodological rules and is consistently subjected to deep analysis. Subtle and sensitive moments in the sacred essence of the poems, closely related to tolerance, attitude to diversity and the idea of "the unity of things" are brought to the multicultural plane and then interpreted. The universal content of Nizami Ganjavi's work, existential and ontological signs of diversity on a universal scale and the idea of their subordination to absolute unity are moved to the fore in the article.

Keywords: Nizami Ganjavi, "Hamsa", unity of varieties, multiculturalism, intolerance, "pure lyrics", tolerance, homiletics, cultural pluralism

Э. Х. Джафарова

*доктор философии по политическим наукам, доцент
Мингячевирский государственный университет*

Ильхам Мабуд оглу Мамедов

Мингячевирский государственный университет

Идея толерантности, мультикультурализма и единства разнообразия в творчестве Низами Гянджеви

Резюме

Статья посвящена 880-летию со дня рождения одного из величайших личностей человеческой истории – великого поэта и мыслителя Низами Гянджеви. Всеобъемлющий дух мультикультурализма, мотивы высочайшей толерантности и культурного плюрализма, традиционные проблемы естественного отношения к культурным разнообразиям и абсолютному единству всех противоположностей, искусно воспеты в великолепных произведениях поэта являются основными идеологическими элементами статьи. В статье каждая поэма великого Низами, входящая в знаменитую «Хамсу» в своеобразном стиле, а также в соответствии с методическими правилами и последовательно подвергается глубокому анализу. Тонкие и чувствительные моменты в сакральной сущности поэм, тесно связанные с толерантностью, отношением к разнообразию и с идеей «единства всех вещей» выводятся на мультикультуральную плоскость, и подвергается последовательной интерпретации. Общечеловеческое содержание творчества Низами Гянджеви, а также экзистенциальные и онтологические признаки разнообразий во Вселенском масштабе и идея подчинения их к абсолютному Единству в статье передвигается на передний план.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, «Хамса», единство разновидностей, мультикультурализм, интолерантность, «чистая лирика», толерантность, гомилетика, культурный плюрализм*